

‘Je moet niet breken met je pijn om gelukkig te zijn’

Barbara Raes stond vijftien jaar lang aan het roer in grote kunstencentra. Nu bouwt ze in het havendorpje Lillo haar eigen kleine werkplaats, waar ze rituelen maakt voor mensen die hun verlies een plaats willen geven. ‘Voor solidariteit is tijd nodig. Het is meer dan even zeggen: laat maar weten als ik iets voor u kan doen.’Dorien Knockaert, foto's Gert Verbelen

Het Antwerpse havendorpje Lillo heeft een café, een Poldermuseum, een verweerde jachtclub aan het water en binnenkort ook een ‘werkplaats voor niet-erkend verlies’. Barbara Raes toont ons de werf: een breed rijhuis waar vroeger een ruilbibliotheek gehuisvest was en waar de nieuwjaarsreceptie van het dorp plaatsvond. ‘We maken een doorgang naar de achterkant van het huis, zodat de mensen langs de straat kunnen binnenkomen en aan de waterkant naar buiten gaan.’

‘De mensen’ zijn de mensen die naar Raes komen voor een ritueel. Ze werkte jarenlang als kunstprogrammator, bij Buda in Kortrijk en Vooruit in Gent, waar ze artistiek directeur werd. Toen kreeg ze een burn-out en begon ze opnieuw. Ze ging aan de slag bij de Gentse hogeschool Kask om er onderzoek te doen naar afscheidsrituelen. Daarnaast bouwde ze haar eigen organisatie uit, Beyond the Spoken.

Beyond the Spoken maakt afscheids- en overgangsrituelen voor mensen die daar nood aan hebben: vaak mensen die iets verloren hebben, maar niet het soort verlies waarvoor al een traditie bestaat. Voor een ontslag dat hard aankomt, een kinderwens die open blijft of een pijnlijke echtscheiding trommelen we zelden vrienden op. Barbara Raes doet het wel, ze doet het voor jou als je haar erom vraagt, en ze schakelt de verbeelding van kunstenaars in die haar helpen er een betekenisvol moment van te maken.

‘We hebben een heel geprivatiseerd idee van problemen oplossen: dat je het in je eentje moet verwerken of eventueel met de hulp van een betaalde expert’

‘Ik werk nu in de zone waar kunst, zorg en rituelen elkaar ontmoeten, een vrij onontgonnen gebied. In de afgelopen drie jaar heb ik ongeveer één ritueel per maand gemaakt, en het is nog geen twee keer over hetzelfde gegaan. Het gaat om noden waarbij ik soms zelf nog niet had stilgestaan. Iemand van wie de pleegkinderen plots uit haar leven verdwenen. Iemand die na de moederschapsrust weer moest gaan werken en dat als een heel harde overgang ervoer. Iemand die borstkanker had en haar borsten moest laten verwijderen, maar zich niet klaar voelde voor de operatie. Het ziekenhuis redeneert in zo'n geval: we opereren haar en als ze het daarna moeilijk krijgt, kan ze naar de psycholoog. Wij hebben het omgekeerd: laten we eerst stilstaan bij het verlies, daarna is de tijd rijp voor de operatie.’

Zing de zon op

Een ritueel om afscheid te nemen van je borsten: hoe ziet dat eruit?

‘Maja, de vrouw die enkele dagen later geopereerd moest worden, had ervoor gekozen om het ritueel met acht andere vrouwen uit haar omgeving te doen. Een muzikante begeleidde het met een draailier. Een kunstenaar had een korte, krachtige tekst geschreven voor Maja en die was op een lint geborduurd, zo’n lint als in een missverkiezing, dat we voor het ritueel over haar borst drapeerden. Later, in het ziekenhuis, lag het lint op haar nachtkastje, opgerold als een verband, bijna een symbool voor haar gewonde lichaam. Uiteindelijk heeft ze het thuis opgehangen aan de muur, als een kunstwerk. De betekenis van het lint is mee met haar getransformeerd.’

‘De operatie duurde veertien uur en ik had veertien mensen uit haar omgeving aangeduid die zich elk gedurende één uur aan Maja zouden wijden, die in gedachten bij haar zouden zijn. Na de operatie kreeg ze veertien foto’s van wat elk van die mensen tijdens de operatie voor haar had gedaan. De foto’s zegden stuk voor stuk: ik ben bij u geweest. Dat was als een beschermend deken.’

Nu bent u een ritueel aan het maken voor Theater Aan Zee, waar u dit jaar gastcurator bent. Dat kan toch onmogelijk zo intiem en persoonlijk worden?

Barbara Raes: ‘In het begin was het toch schrikken: hebben mensen dan echt niet zoveel over voor zingeving?’/‘It takes a village to raise a child, ja, maar sommige mensen hebben ook een heel dorp nodig om van iemand afscheid te kunnen nemen.’ ‘Het is niet omdat je op een bijzondere plek iets bijzonders doet, dat het ook werkt als een ritueel.’

‘Toch wel. Je zou de centrale productie van Theater Aan Zee kunnen samenvatten als een ritueel voor één kind, diep op zee, zonder publiek. Al hoop ik natuurlijk heel erg dat het publiek het verhaal oppikt, zich erbij betrokken voelt en het ritueel mee draagt en ondersteunt.’

‘We doen het ritueel elke dag opnieuw, tien dagen op een rij met telkens een ander kind dat een groot verlies heeft geleden, bijvoorbeeld een ouder die gestorven is. Het gaat samen met een ouder of begeleider ’s avonds “op een boot slapen”. Wat het niet weet, is dat de Zonnekoningin meereist – een rol die Karlijn Sileghem op zich zal nemen – en dat

die precies dat kind heeft uitgekozen om de volgende dag de zon op te zingen. De inspiratie daarvoor komt uit een kinderboek van David Grossman. Als niemand de zon op zingt, komt de zon niet, en kan de dag niet beginnen. Het is dus een feest voor het licht! De kapitein van het schip ontpopt zich tot cellist en begeleidt het zonnelied – een lied dat het kind al op school kreeg aangeleerd. Het hele traject kent grote voor- en nazorg.’

‘Daarna keert het schip terug naar Oostende en wordt het opgewacht door een verrassingscomité van familie en vrienden, om samen te ontbijten. Het publiek zal in het dagelijkse krantje kunnen lezen wie de zon in de zee is gaan halen. Vanaf de dijk kan het publiek wuiven naar de boot. Dichterbij komt het niet, en toch geloof ik dat één kind dat de zon opzingt, evenveel impact heeft als een voorstelling voor vijfhonderd mensen.’

‘Een ritueel vraagt dat je je heel kwetsbaar opstelt. Je moet dat kunnen. Het is wellicht geen toeval dat ik alleen maar vragen krijg van vrouwen’

‘Het ritueel zal na Theater Aan Zee blijven bestaan, in samenwerking met De Grote Post in Oostende en Het Paleis in Antwerpen. Als je een kind kent dat een verlies heeft geleden, en je wilt het een ritueel geven dat licht en veerkracht brengt, dan zul je dat kunnen regelen via die organisaties. Of je kunt een ritueel bestellen voor een kind dat je niet kent, maar dat het nodig heeft. Stel je voor, wat een cadeau.’

Kwetsbaar is niet zwak

Is een ritueel de beste therapie?

‘Een ritueel heeft een therapeutisch effect, maar het kan geen therapie vervangen. Het lost een probleem niet op, maar het helpt wel om verder te gaan. Het is een heel gastvrij en veilig platform om het onzichtbare zichtbaar te maken en een plek te geven. Het heeft dan mogen bestaan en daardoor kun je ook voort.’

‘Maar zo’n ritueel vraagt wel dat je je heel kwetsbaar opstelt. Je moet dat kunnen. Het is waarschijnlijk geen toeval dat ik alleen maar vragen krijg van vrouwen. Mannen verwarren kwetsbaarheid nog weleens met zwakheid. Misschien zijn ze ook meer afgeschrikt door dat woord, ritueel. Het klinkt zo stoffig. Ik heb soms een nieuwe taal nodig voor wat ik doe.’

Doen mensen niet te hard hun best als ze het middelpunt zijn van hun eigen ritueel? Gaan ze hun loutering dan niet acteren?

‘Ze weten meestal echt niet wat hen te wachten staat, ze kunnen weinig anders dan zich over te geven aan de gebeurtenissen. We hebben op voorhand een lang gesprek, maar daarin gaan we niet in op de vorm van het ritueel. We kiezen dan wel de andere mensen die we willen uitnodigen. Die breng ik vervolgens op de hoogte en ik laat ze enkele uren voor het ritueel al arriveren, om ze voor te bereiden op wat er zal komen en wat hun rol zal zijn.’

‘Mensen die bij mij aankloppen, schrikken er vaak van als ik suggereer om hun omgeving bij het ritueel te betrekken. Het is soms met schroom dat ze vrienden aanduiden: ja, maar die moet dan helemaal uit het buitenland komen, speciaal voor mij. We hebben een heel geprivatiseerd idee gekregen van problemen oplossen: je gaat ervan uit dat je het in je eentje moet verwerken of eventueel met de hulp van een betaalde expert. Het komt niet in ons op dat we ook een gemeenschap kunnen vormen rond zo’n probleem.’

‘Vaak komen in onze rituelen uiteindelijk wel vijftien tot twintig mensen samen, en dat zijn niet allemaal mensen die elkaar kennen. Ze vormen een tijdelijke gemeenschap. Ze maken er tijd voor vrij, ja, om te tonen dat ze er voor je zijn. Maar voor hen is zo’n ritueel ook een geschenk, voor hen maakt het ook dingen los. Geïndividualiseerd omgaan met verlies is niet de beste manier, dat is stilaan wel duidelijk.’

Op een doorsnee babyborrel toont de familie ook dat ze er is voor de baby en zijn ouders. Waarom voelt dat dan niet als een ritueel?

‘De volmaakte feesten zijn voor mij die waar gemis mag worden omarmd. Ik vind dat eenzame bijeenkomsten, die plekken waar alles perfect is’

‘Omdat het geen ritueel is. Het is gewoon een dag die draait rond eten, drinken en cadeaus. De volmaakte feesten zijn voor mij de feesten waar gemis mag worden omarmd. Ik vind dat heel eenzame bijeenkomsten, die plekken waar alles perfect is.’

‘Het is niet omdat je op een bijzondere plek iets bijzonders doet, dat het ook werkt als een ritueel. Een helend ritueel heeft altijd een driedelige structuur. In de eerste fase is de energie erg laag en krijg je die omhoog door een levendig beeld te scheppen van datgene waarvan afscheid wordt genomen. In de tweede fase wordt er echt afscheid genomen: het is de verdrietigste en zwaarste fase, de energie zakt heel diep. De derde fase moet die energie weer naar boven krijgen, hoger dan in het begin. Dat doe je met woorden en beelden van troost, kracht, hoop. De situatie wordt dan weer lichter, handelbaarder. Als begeleider zie ik het als mijn voornaamste verantwoordelijkheid dat elk afscheidsritueel die drie fases duidelijk doorloopt en dat ik de deelnemers daardoorheen loods.’

Zo’n ritueel dat je op maat maakt van één persoon, met hulp van professionele kunstenaars, dat moet toch onbetaalbaar zijn?

‘Er kruipt inderdaad veel werk in. In de afgelopen drie jaar liet ik mensen ervoor betalen wat ze het zelf waard vonden. Die aanpak maakte deel uit van mijn onderzoek naar het belang van rituelen vandaag. Ik gaf ze een overzicht van de uren en materialen die we erin gestoken hadden, en dan konden ze naargelang hun micro-economische

situatie bepalen wat ze mij zouden betalen. In het begin was het toch schrikken: hebben mensen dan echt niet zoveel over voor zingeving? Maar uiteindelijk raakt alles in balans. Zij die meer aankunnen, helpen een ritueel voor de minder financieel krachtige mensen te betalen.'

'Ik kon me die onzekerheid veroorloven omdat ik deeltijds voor de hogeschool werkte. Maar dat project loopt binnenkort af, dus zal ik moeten nadenken over een volgende stap in de ontwikkeling van mijn financieel plan.'

Een potje huilen

Zoeken mensen vandaag nieuwe rituelen omdat we onze oude rituelen verloren zijn? Of omdat we meer nood hebben aan helende rituelen dan vroeger?

'Allebei. De redenen waarom rituelen uit de samenleving verdwenen zijn, zijn exact ook de redenen waarom we er vandaag weer een grotere nood aan voelen. We lieten de kerkelijke rituelen los, maar we hebben wel nog altijd behoefte aan zaken als troost, vergeving en rouw. Want terwijl we ons aan de kerktoren onttrokken, gingen we een steeds grotere druk voelen van alles wat misloopt in de wereld. We zijn ons constant bewust van allerlei crisissen. Daardoor hebben we alleen maar meer nood aan een veilig kader voor onze emoties.'

'Een tweede reden is dat de pendel terugslingert, van een sterke individualisering naar een grotere vorm van *togetherness*. Het gemeenschapsvormende aspect van rituelen is erg belangrijk. Vroeger vroeg de bakker hoe het met je ging, en als je dan net je man begraven had, kon je gerust een potje huilen. *It takes a village to raise a child*, ja, maar sommige mensen hebben ook een heel dorp nodig om van iemand afscheid te kunnen nemen.'

'Dat we rituelen uit het oog verloren, komt ook doordat het ritme van een ritueel niet past bij de overactieve 21ste-eeuwse mens. Maar ook dat verschuift stilaan: ik zie een nieuwe aandacht voor vertraging en verstillingsmomenten ontstaan.'

U zocht met de studenten van het Kask naar nieuwe mentale en fysieke ruimtes voor afscheidsrituelen. Wat zou zo'n nieuwe ruimte kunnen zijn?

'Ik raakte vooral gefascineerd door de tussenruimte: de wachtzaal, de gang. In een ziekenhuis, bijvoorbeeld, gebeuren de belangrijkste gesprekken vaak in de gang, of is net dat de plek waar mensen troost vinden bij elkaar, of tijd hebben om stil te staan bij hun verlies. Daar wordt in het ontwerp van zo'n gebouw amper rekening mee gehouden. Maar het gaat wel om grote dingen: mensen komen daar om te genezen. Andere mensen verliezen hun geliefde in het ziekenhuis. Daarna gaan ze naar buiten en wacht hen een grote betonnen parking. Dat zou helemaal anders kunnen.'

Iedereen krijgt vroeg of laat te maken met moeilijk te delen verlies. Dan zou je kunnen verwachten dat het probleem zichzelf oplost: dat we uit solidariteit elkaars pijn oppikken.

'Maar voor solidariteit is tijd nodig. En we hebben ons zo georganiseerd – veel en snel werken, een hoge levensstandaard nastreven – dat we die tijd niet meer maken. We gaan naar een begrafenis en zeggen na afloop: laat maar weten als ik iets voor u kan doen. Dan leggen we het initiatief bij de rouwende en kunnen we zelf weer voort.'

'In Nederland is er een alternatieve begrafenisondernemer, De Ode, die na de uitvaart kaartjes uitdeelt waarop een hele rij suggesties staan: dingen die je voor de rouwende nog

kunt doen. Kook eens, ga een keer samen naar de cinema, of schrijf de sterfdatum in je agenda, zodat je volgend jaar een sms'je kunt sturen: ik denk aan je, want het zal vandaag wel niet makkelijk zijn.'

Wat deed u besluiten om uw werk als artistiek directeur bij Vooruit achter te laten en u voortaan te richten op afscheidsrituelen?

'In de periode dat ik artistiek directeur was, werd ik ziek, door een te grote kloof tussen mijn eigen waarden en normen en mijn dagelijkse praktijk. Ik had het gevoel dat er een grotere reden aan de basis lag en gaf mezelf een jaar tijd om mijn leven om te denken, te herformatteren, zodat ik opnieuw kon samenvallen met mezelf. In dat jaar wou ik graag een opleiding volgen van totaal onbekende materie. Dat werd de opleiding tot uitvaartbegeleider in het Britse Totnes. Elke dag met de dood mogen bezig zijn was tegelijk een ode aan het leven. Maar het was ook zeer intensief.'

'Één oefening sprak me bijzonder aan: een van twee mannen van een homokoppel is palliatief. Het koppel wil nog trouwen, maar homohuwelijken zijn op dat moment niet legaal in het Verenigd Koninkrijk. De zieke man sterft en een jaar later wordt het homohuwelijk gelegaliseerd. Maak een afscheidsritueel dat een herdenking is van de man die gestorven is, waarin je de overledene huwt met de overgebleven man, in aanwezigheid van zijn nieuwe partner.'

'Die oefening – de situatie was fictief – heeft mij doen inzien dat ik me daarop wilde toelagen: niet op de uitvaart na de dood, maar op de kleine begrafenissen van het leven. Ik zag ineens al die kleinere overgangsmomenten en verliezen die mensen maar ophopen en in hun rugzak blijven steken, en waarvoor geen erkenning is. Ik denk dat mensen vaak daardoor op een bepaald moment crashen. De rugzak is vol.'

Rechtszaak tegen de dood

U neemt nu opnieuw even de artistieke leiding, van Theater Aan Zee. Keert u langzaam terug naar de grote podia?

'Oostende is mijn geboorteplek, een goede plek om naar terug te keren nadat ik drie jaar ben bezig geweest met afscheid, om er een festival te houden met onder andere als thema heling.'

'Ik wil altijd blijven samenwerken met kunstorganisaties; we kunnen elkaar inspireren. Het verschil met vroeger zit vooral in mijn ambitie. Toen wou ik de grote wereld veranderen. Nu denk ik: laat me proberen het kleine te veranderen. En als we erover praten met elkaar, en jij vertelt het straks weer door, kan het groeien, kan de norm een beetje opschuiven.'

'De grote wereld zal alleen veranderen als we structureel anders gaan nadenken over arbeid, tijd en middelen. Dat krijg ik in mijn eentje niet geregeld.' *(lacht)*

De openingsproductie van TAZ wordt een rechtszaak tegen de dood: moet die veroordeeld?

'Die vraag wordt dan pas beantwoord: het is geen theaterproductie volgens een script, maar een echte rechtszaak, met echte advocaten, een echte rechter en getuigen die voor of tegen de dood zullen pleiten. Geen idee hoe het zal aflopen. Het proces zal live gestreamd worden en je zult op straat partij kunnen kiezen door een pin op te spelden: voor het leven of voor de dood.'

Bent u voor of tegen de dood?

(denkt na) 'Ik ben voor het leven, maar wel voor het leven mét de dood. Ik geloof niet dat je moet breken met je pijn om gelukkig te zijn. Als je je pijn omarmt, ben je gelukkiger.'